

Ernestine van der Wall

Het nut van straf

***De Academische Boekengids* 26, april 2001, pp. 15.**

De datum voor mijn kandidaatsexamen theologie was vastgesteld en de literatuur die ik daarvoor moest bestuderen opgegeven. Zo'n twee weken voor het examen ontving ik een kort briefje dat mijn toch al wat krap bemeten tijdschema nogal onder spanning zette. Een van de hoogleraren berichtte me dat hij mij te weinig op zijn lessen had ontwaard en dat ik daarom alsnog een extra boek diende te bestuderen. Daarover wenste hij niet op het examen zelf te spreken, maar een van zijn medewerkers zou me een afzonderlijk tentamen afnemen, nog vóór het examen. Enige paniek maakte zich van mij meester, zeker toen ik het bewuste boek inzag. Het exemplaar uit de UB, met stoffige omslag en vele grijzige bladzijden, stemde weinig hoopvol. Dat ik met Ernst Cassirers *Die Philosophie der Aufklärung* een klassiek werk in handen had, besepte ik niet.

In die tijd, de jaren zeventig, kwam de Verlichting nauwelijks aan de orde tijdens de studie. Wat je daarvan wist, had je uit 'Stoerig' - en daar ging eerlijk gezegd je hart niet direct sneller van kloppen. Nog altijd is diens weinig toegankelijke *Geschiedenis van de filosofie* een begrip onder studenten. De opluchting dat je het tentamen daarover gedaan had, was meestal zo groot dat de opgedane kennis zelf ook snel leek te vervluchtigen. Met Cassirer ging een wereld voor mij open.

Die Philosophie der Aufklärung verscheen in 1932. Cassirer was op dat moment rector van de jonge universiteit van Hamburg, waaraan hij vanaf het stichtingsjaar, 1919, als hoogleraar filosofie was verbonden. Hij maakte naam met werken als *Die Philosophie der symbolischen Formen* (3 dln, 1923-1929) en *Sprache und Mythos* (1925). Zijn uitgangspunt nam hij in het neo-kantianisme dat hij tijdens zijn studie had opgedaan bij Hermann Cohen te Marburg. Zijn vele publicaties liggen hoofdzakelijk op het terrein van de kennistheorie, geschied- en taalfilosofie, esthetica en cultuurgeschiedenis.

Ernst Cassirer was meer dan alleen academicus. Met zijn leven en werkzaamheid als geleerde hing een levendige interesse in de politiek samen. Zo hield hij in 1928 een interessante rede voor de Hamburgse senaat naar aanleiding van het tienjarig bestaan van de Weimarrepubliek. Daarin kwam hij tegenover een onwelwillend gehoor hartstochtelijk op voor het republikeinse vrijheidsideaal, voor de onvervreemdbare vrijheid van het individu.

Dat was ook het ideaal waarop hij in zijn werk de aandacht van zijn tijdgenoten wilde vestigen, door die geestesrichtingen voor het voetlicht te brengen die in het verleden de vrijheid van de mens hoog in het vaandel voerden: de humanisten van de Renaissance, de platonisten van de zeventiende eeuw en de *philosophes* van de Verlichting. Hij zag daarin een doorgaande, vloeiende lijn. Zijn *Philosophie der Aufklärung* is dan ook te beschouwen als het derde deel van een 'humanistische' trilogie, waarvan de eerste twee delen worden gevormd door *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance* (1927) en *Die Platonische Renaissance in England* (1932).

Overigens was Cassirer bepaald niet de enige die zich in die tijd met de Verlichting bezighield. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw stond deze achttiende-eeuwse beweging volop in de belangstelling. Daniel Mornet, Paul Hazard, Karl Aner, Victor Klemperer, Carl Becker zijn maar enkele van de namen wier werken inmiddels klassiek zijn. En al is er in de tussenliggende tijd veel verschenen over de Verlichting, zijn allerlei nieuwe wegen in het onderzoek ingeslagen, en hebben verscheidene anti-Verlichtingsstemmen van zich doen horen, het blijft een feit dat anno 2001 vele publicaties uit de jaren twintig en dertig thuishoren in de categorie 'studies-waar-je-niet-om-heen-kunt' - en dat die bovendien, zoals die van Hazard, nog altijd een genoegen zijn om te lezen.

Intellectuele energie

Een van de kenmerken van de Verlichting is haar bestrijding van fanatisme en intolerantie. In dat verlichte streven kon Cassirer zich geheel vinden. Niets is zozeer een teken van verval, ja van een algehele zedelijke degeneratie van de menselijke natuur, als blinde godsdienstijver en vervolgingslust, meende hij. Hem ging het om een godsdienst van vrijheid. Juist in zijn tijd moesten deze anti-fanatieke waarden van de Verlichting opnieuw worden verkondigd, schreef Cassirer in het voorwoord tot zijn *Philosophie der Aufklärung*.

De vooroordelen van de Romantiek ter zijde schuivend, wilde hij zijn medeburgers laten zien hoe de Verlichting een constructieve filosofie van vrijheid en waardigheid belichaamt. Laten we in de heldere spiegel kijken die de Verlichting ons voorhoudt, luidt zijn oproep. Het *sapere aude* geldt niet alleen als motto van de Verlichting, maar moet ook gelden voor onze historische relatie tot die periode. Het tijdperk dat de rede vereerde, kan en mag niet voor ons verloren zijn. Kortom, een beschouwing van het filosofische verleden moet naar zijn overtuiging altijd samengaan met een filosofische heroriëntatie en met zelfkritiek.

Het ware karakter van het verlichte denken tref je niet aan in speciale opvattingen of axioma's, aldus

Cassirer. Het bestaat evenmin in de totale som van de meningen van vooraanstaande *philosophes*. Het is alleen daar te vinden waar de Verlichting in ontwikkeling is, waar zij twijfelt en zoekt, afbreekt en opbouwt. De werkelijke waarde van de Verlichting ligt zijns inziens in haar intellectuele energie. Dan blijkt ook de eenheid van de Verlichting. Want ondanks alle diversiteit ontwaart Cassirer in de Verlichting een fundamentele eenheid. Dat idee vormt het centrale uitgangspunt van zijn boek. Isaiah Berlin vond zo'n beeld van de Verlichting veel te harmonieus: in Cassirers gelijkmatige en zachte avondlicht wordt alles wazig, luidde zijn kritiek.

In het uitvoerige hoofdstuk over religie poneert Cassirer dat Verlichting en religie niet als twee vijandige grootheden zijn te beschouwen. De Verlichting is zeker geen irreligieuze tijd geweest. De sterkste intellectuele krachten van de Verlichting liggen namelijk niet in de verwerping van geloof maar veeleer in een nieuwe vorm van geloof, een geloof in de hervorming van de wereld. Die hervorming verwacht men van de religie.

Zo'n positief gestemde visie op de relatie tussen religie en Verlichting als die van Cassirer zou in de jaren zestig stevig worden aangevallen door Peter Gay in zijn beroemde *The Enlightenment* (1966-1969). De Verlichting is naar zijn mening het tijdperk van de 'opkomst van het moderne heidendom'. Inmiddels valt in recente studies weer een neiging naar het standpunt van Cassirer te bespeuren.

Het is niet de verdienste van de Hamburgse universiteit dat Cassirer als een vrij man in een vrij land kon sterven, schreef zijn vrouw, Toni Cassirer, vier jaar na zijn dood. Bij zijn aantreden als rector in november 1929 hadden enkele studentendisputen geprotesteerd: de benoeming van een joods geleerde tot rector van hun universiteit achtten zij geen reden voor feestelijkheden en dus waren zij niet komen opdagen tijdens de ceremoniële plechtigheid. Toen de hoogleraren van de universiteit zich op 1 mei 1933 aansloten bij de 'nationale revolutie' en de zogenaamde 'nieuwe geest' vierden met toespraken en hakenkruisvlaggen, wist Cassirer dat hij niet langer kon, maar ook niet langer mocht blijven. Zijn gedwongen emigratie voerde hem naar Engeland, Zweden en uiteindelijk naar de Verenigde Staten. Daar werkte hij onder meer aan zijn *Essay on Man* (1944) en *The Myth of the State*, dat postuum in 1946 verscheen.

Sinds enige tijd wordt te Hamburg gewerkt aan een volledige uitgave van Cassirers werk. In 1983 is een internationaal Cassirer-genootschap opgericht, met een eigen website (<http://www.cassirer.org>). In 1995 is een Cassirer-gasthoogleraarschap ingesteld door de Hamburgse universiteit. En ook op andere wijze heeft deze instelling zich recent niet onbetuigd gelaten. Om de verbondenheid met haar geschiedenis tot uitdrukking te brengen, heeft de universiteit in mei 1999, ter gelegenheid van het tachtigjarig bestaan, de belangrijkste zaal van het hoofdgebouw tot 'Ernst Cassirer-Hoersaal' gedoopt - dezelfde zaal waarin zij in mei 1933 haar steun betuigde aan de 'nationale revolutie'. Met deze naamgeving wenst men de herinnering levend te houden aan 'de pijnlijke wond van verantwoordelijkheid en schuld' die de universiteit heeft opgelopen door haar joodse docenten te ontslaan. Bovendien wil men ermee duidelijk maken dat haar voormalig hoogleraar en rector Ernst Cassirer normen heeft aangegeven die de generaties na hem ter navolging dienen.

De Verlichting zag altijd graag het nut ergens van. Dat, geheel in haar geest, in mijn geval straf nut heeft gehad, kan ik niet ontkennen: tot op de huidige dag beleef ik veel genoeg aan de studie van de Verlichting, een spoor waarop ik zonder Cassirers klassieke boek vast niet was gezet.

Ernestine van der Wall is hoogleraar Geschiedenis van het Christendom aan de Universiteit Leiden.

Besproken boeken:

Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, J.C.B. Mohr, Tübingen 1932.